

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم اداری و اقتصادی

گروه علوم سیاسی

رساله جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته روابط بین‌الملل

تأثیر عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی ایران

بررسی مقایسه‌ای ناهمانندی‌های دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۷)

استاد راهنما

دکتر محسن خلیلی

استاد مشاور

دکتر سید محمد علی تقوی

نگارنده

سعید محمدی گماری

پائیز ۱۳۹۱

اظهار نامه

عنوان رساله

تأثیر عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی ایران؛

بررسی مقایسه‌ای ناهمانندی‌های دوران پهلوی (۱۳۳۲-۱۳۵۷) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۷)

اینجانب سعید محمدی گماری دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته روابط بین‌الملل دانشکده علوم اداری و اقتصادی دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده رساله تأثیر عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی ایران؛ بررسی مقایسه‌ای ناهمانندی‌های دوران پهلوی (۱۳۳۲-۱۳۵۷) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۷) تحت راهنمایی دکتر محسن خلیلی و مشاوره دکتر سید محمد علی تقوی متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این رساله توسط اینجانب انجام شده و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در این رساله تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی به جایی ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد است و مقالات مستخرج با نام "دانشگاه فردوسی مشهد" و یا "Ferdowsi University of Mashhad" به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی رساله تاثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از آن رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ ۱۳۹۱/۰۷/۱۵

امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

حق انتشار و بهره‌برداری از نتایج این پایان‌نامه متعلق به نگارنده آن است. هرگونه کپی برداری به‌صورت کل پایان‌نامه یا بخشی از آن تنها با موافقت نگارنده یا کتابخانه دانشکده علوم دانشگاه فردوسی مشهد مجاز می‌باشد.

استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان‌نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.

قل سیر وافی الارض فانظر واکیف بدأ الخلق (سوره عنکبوت آیه ۲۰)

بکود زمین سیر کنید و بنگرید خداوند چگونه آفرینش را بوجود آورده است.

خداوند را سپاس می گویم بر نعمت های بیکرانیش

و با عرض ارادت و ادای احترام به پیشگاه ملکوتی ولی نعمتان، علی بن موسی الرضا که مراد جوار خود خواند و به این

بنده با نظر عنایت نگر است و مراد برداشتن این کام هر چند کوچک یاری فرمود.

تقدیم به:

پدرم

تکیه گاه استوار زندگیم

به مادرم

زیباترین مدیه خدا

به برادران عزیزم

که همواره وجودشان کرمابخش زندگیم بوده است.

باشکر و پاس از استاد کرامی و بزرگوار

جناب آقای دکتر خلیلی استاد راهنمای این پایان نامه، که در طی مدت تحصیل و انجام پایان نامه دلسوزانه این تحسیر را یاری نموده و از بیچ لطفی دریغ نکرده بی نهایت پاسکزارم، و برای این استاد که تقدیر آرزوی سلامتی و سربلندی روز افزون دارم. که موفقیت خود را بر مومن حیات ما و راهنمایی های بی دریغ این عزیز می دانم و جناب آقای دکتر تقوی، که در راستای انجام این رساله از بیچ حمایتی دریغ نکردند بی نهایت پاسکزارم.

مدیریت محترم گروه علوم سیاسی دکتر محمد جواد رنجکش و دکتر وحید سینانی که به عنوان اساتید مدعو زحمت داوری این پایان نامه را بر عهده گرفتند صمیمانه تشکر می نمایم. و از خداوند متعال برای ایشان آرزوی سلامتی و توفیق روز افزون دارم. نیز به خاطر کلیه زحمانی که در تمام این دوره تحصیلی متقبل شده اند و امکانات و شرایط لازم برای انجام و تکمیل این پایان نامه را فراهم نمودند بی نهایت پاسکزارم. از تمامی اساتید گروه علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد که در طی مدت تحصیل در محضرشان کسب فیض نمودم، تشکر و قدردانی می نمایم.

و باشکر از دوست عزیزم

آقای مجتبی رستمی حسوری، که در انجام پژوهش مرا یاری کردند کمال تشکر را دارم و برای این عزیز از خداوند متعال آرزوی سلامتی و توفیق روز افزون را دارم و از کسانی که نشان در این نوشته ذکر نشده صمیمانه پاسکزاری می کنم.

سعید محمدی کجاری، مهر ماه ۱۳۹۱

فهرست مطالب

- درآمد ۱
- فصل اول: کلیات پژوهش
 - بیان مسأله ۳
 - ضرورت انجام پژوهش ۶
 - سؤال اصلی پژوهش ۶
 - فرضیه پژوهش ۷
 - اهداف اصلی پژوهش ۷
 - پیشینه پژوهش ۷
 - روش و ابزار گردآوری داده‌ها ۸
 - شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها ۸
 - واژگان راه‌نما ۸
 - نوع تحقیق براساس هدف ۸
 - نوع تحقیق بر اساس ماهیت و روش ۸
- فصل دوم: معنا و مفهوم سیاست خارجی
 - درآمد ۱۰
 - ۱ - سیاست خارجی: چارچوب کلی ۱۱
 - ۱ - ۱ - مفهوم سیاست خارجی ۱۲
 - ۲ - ۱ - چیستی سیاست خارجی ۱۲
 - ۲ - سیاست خارجی و ارتباط آن با محیط داخلی و خارجی ۱۵
 - ۳ - ویژگی‌های سیاست خارجی ۱۸
 - ۴ - سیاست خارجی و گزاره‌های آن ۱۹
 - ۵ - اعمال اصلی در سیاست خارجی ۲۰
 - ۶ - رویکردهای سیاست خارجی ۲۱
 - ۷ - رهیافت‌های مطالعه سیاست بین‌الملل و سیاست خارجی ۲۳
 - ۱ - ۷ - سیاست خارجی و رهیافت‌های سه‌گانه علمی ۲۳
 - ۸ - عوامل مؤثر در تعیین سیاست خارجی ۲۴
 - ۹ - مسئولین سیاست خارجی ۲۵

- ۱ - ۹ - منابع خارجی ۲۵
- ۲ - ۹ - منابع حکومتی ۲۵
- ۳ - ۹ - نهادهای مؤثر در تنظیم و اجرای سیاست خارجی ۲۵
- ۱۰ - ابعاد سیاسی سیاست خارجی ۲۶
- ۱۱ - برآیند سیاست خارجی ۲۷
- ۱۲ - قدرت ملی و عناصر متشکله آن ۲۸
- ۱۳ - تشریح شماتیک مدل هالستی ۳۴
- ۱۴ - توصیف شماتیک کاربست مدل در پایان نامه ۳۵

• فصل سوم: عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی پهلوی دوم (۱۳۵۷ - ۱۳۳۲)

- ۱ - دیکتاتوری توسعه‌گرا و شبه پاتریمونیالیسم ۳۸
- ۲ - نظام سلطنتی در برابر دموکراسی شاهنشاهی ۳۸
- ۳ - ماهیت و پایه‌های اقتدار سلطنت پهلوی ۳۹
- ۴ - نوسازی و اصلاح در دوره‌ی پهلوی دوم ۴۱
- ۵ - پهلوی (اقتدارگرای بروکراتیک): ۱۳۵۷ - ۱۳۳۲ ۴۲
- ۱ - ۵ - زاهدی - امینی ۱۹۶۲-۱۹۵۳ (۱۳۴۱-۱۳۳۲) ۴۲
- ۲ - ۵ - دوره‌ی اقتدار « ۱۳۵۷ - ۱۳۴۳ » ۴۴
- ۶ - عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی پهلوی ۴۶
- ۱ - ۶ - عناصر ایدئولوژی پهلویسم ۴۶
- ۲ - ۶ - ارزش‌ها ۴۷
- ۳ - ۶ - اوضاع اجتماعی ایران ۴۷
- ۱ - ۳ - ۶ - طبقات اجتماعی ۴۸
- ۲ - ۳ - ۶ - جمعیت و توزیع آن ۴۹
- ۴ - ۶ - بازیگران رسمی قدرت سیاسی ۵۰
- ۱ - ۴ - ۶ - شاه شاهان ۵۱
- ۲ - ۴ - ۶ - قوه مجریه ۵۲
- ۳ - ۴ - ۶ - مجلس ۵۳
- ۵ - ۶ - توسعه سیاسی و امنیت ملی در ایران ۵۴
- ۶ - ۶ - توسعه نظامی در سیاست خارجی ایران ۵۷
- ۷ - ۶ - نفت ۶۰
- ۸ - ۶ - اقتصاد ۶۱
- ۹ - ۶ - رهبری ۶۲

- ۱۰-۶ - استراتژی در سیاست خارجی ۶۵
- ۱۱-۶ - روابط ایران و قدرت‌های بزرگ ۶۸
- ۱-۱۱-۶ - رابطه ایران و بریتانیا ۶۸
- ۲-۱۱-۶ - رابطه ایران و شوروی ۶۹
- ۳-۱۱-۶ - رابطه ایران و آمریکا ۷۰
- ۱۲-۶ - منطقه‌گرایی در سیاست خارجی پهلوی ۷۳

• فصل چهارم: عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴ - ۱۳۵۷)

- ۱- جمهوری اسلامی (۱۳۵۷-۱۳۸۴) ۷۶
- ۱-۱ - آرمان‌های انقلاب اسلامی ۷۸
- ۲- شاخص‌های انقلاب ساختاری در ایران (۱۳۵۸-۱۳۸۴) ۷۹
- ۱-۲ - اسلام‌گرایی ۷۹
- ۲-۲ - ایران‌مداری ۸۰
- ۳-۲ - جهان‌گرایی ۸۱
- ۳- گفتمان‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران ۸۱
- ۱-۳-دوره اول: لیبرال‌ها ۱۹۸۰-۱۹۷۹ (۱۳۶۰-۱۳۵۷) ۸۲
- ۱-۱-۳ - علل کناره‌گیری دولت موقت ۸۴
- ۲-۳-دوره دوم: آرمان‌گرایان رادیکال ۱۹۸۸-۱۹۸۰ (۱۳۶۸-۱۳۶۰) ۸۴
- ۱-۲-۳ - ویژگی‌های اصلی دوره دوم ۸۶
- ۳-۳-دوره سوم: عادی‌سازی مبتنی بر اقتصادگرایی ۱۹۹۸-۱۹۹۶ (۱۳۷۶-۱۳۶۸) ۸۹
- ۴-۳-دوره چهارم: فرهنگ‌گرایی سیاست محور ۲۰۰۵-۱۹۸۸ (۱۳۷۶-۱۳۸۴) ۹۱
- ۱-۴-۳ - مبانی سیاست خارجی ۹۴
- ۱-۱-۴ - ارتباط با دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی ۹۴
- ۲-۱-۴ - تنش‌زدایی ۹۴
- ۴- هویت جمهوری اسلامی ایران ۹۵
- ۱-۴ - نمادها و آیین‌ها در ایران پس از انقلاب ۹۵
- ۲-۴ - تحلیل دوره‌های سیاست خارجی ایران براساس هویت ملی ۹۷
- ۱-۲-۴ - تحلیل سیاست خارجی بازرگان ۹۷
- ۲-۲-۴ - تحلیل سیاست خارجی میرحسین موسوی ۹۸
- ۳-۲-۴ - تحلیل سیاست خارجی هاشمی ۹۹
- ۴-۲-۴ - تحلیلی سیاست خارجی خاتمی ۱۰۰
- ۵- عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران ۱۰۰
- ۱-۵ - گروه‌ها و طبقات اجتماعی ۱۰۰

- ۱-۱-۵ - تحول جمعیتی ۱۰۱
- ۱-۲-۵ - افزایش شهرنشینی ۱۰۱
- ۱-۳-۵ - افزایش باسوادی ۱۰۲
- ۲-۵ - استراتژی در سیاست خارجی ۱۲۲
- ۱-۲-۵ - اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران ۱۰۴
- ۲-۲-۵ - منافع ملی ۱۰۶
- ۳-۵ - رهبری ۱۰۷
- ۴-۵ - ایدئولوژی ۱۰۹
- ۱-۴-۵ - ایدئولوژی انقلاب اسلامی ۱۱۱
- ۵-۵ - راهبرد ۱۱۲
- ۱-۵-۵ - آرمان‌گرایی امت‌محور ۱۱۳
- ۲-۵-۵ - مصلحت‌گرایی مرکز‌محور ۱۱۴
- ۶-۵ - نظام اقتصادی ۱۱۴
- ۷-۵ - منابع انرژی ۱۱۵
- ۸-۵ - ارزش‌ها ۱۱۶
- ۹-۵ - عناصر کارگزاری مؤثر در سیاست خارجی ایران ۱۱۷
- ۱-۹-۵ - نهادهای بین‌المللی ۱۱۸
- ۱۰-۵ - ساختار قدرت (نظام بین‌الملل) ۱۱۹
- ۱۱-۵ - منطقه‌گرایی در سیاست خارجی ایران ۱۲۱
- ۱۲-۵ - ساختار تصمیم‌گیری در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران ۱۲۲
- ۱-۱۲-۵ - قوه مجریه ۱۲۳
- ۲-۱۲-۵ - قوه مقننه ۱۲۳
- ۳-۱۲-۵ - شورای عالی امنیت ملی ۱۲۴
- ۴-۱۲-۵ - کمیسیون سیاست خارجی مجلس شورای اسلامی ۱۲۴

• فصل پنجم

- نتیجه‌گیری ۱۲۶

• پیوست

- پیوست شماره ۱: مجموعه اسناد و معاهدات پهلوی (۱۳۵۷ - ۱۳۳۲) ۱۳۱
- پیوست شماره ۲: مجموعه توافق‌های تشریفاتی جمهوری اسلامی ایران ۱۴۵
- پیوست شماره ۳: مجموعه معاهدات فرهنگی، اقتصادی و فنی ایران ۱۴۷

- کتاب‌نامه ۱۵۳

فهرست جداول

- فصل دوم: معنا و مفهوم سیاست خارجی

- جدول شماره ۱- ویژگی‌های پدیده‌های سیاست خارجی ۱۹
- جدول شماره ۲- گزاره‌های حوزه سیاست خارجی ۲۰
- جدول شماره ۳- رهیافت‌های چهارگانه فهم سیاست خارجی ۲۳
- جدول شماره ۴- رهیافت‌های علمی در مطالعه سیاست خارجی ۲۴
- جدول شماره ۵- متغیرهای مؤثر در تعیین سیاست خارجی ۲۴
- جدول شماره ۶- ابعاد سیاست خارجی ۲۶
- جدول شماره ۷- عوامل ثابت در تعیین سیاست خارجی ۳۰
- جدول شماره ۸- مدل عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی ۳۲
- جدول شماره ۹- مدل هالستی ۳۵
- جدول شماره ۱۰- کاربست مدل ۳۶

- فصل چهارم: عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی پهلوی (۱۳۵۷ - ۱۳۳۲)

- جدول شماره ۱۱- ویژگی‌های ساختاری دولت پهلوی ۴۰
- جدول شماره ۱۲- اقدامات پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ۴۴
- جدول شماره ۱۳- زمینه‌های قدرت سیاسی ایران ۴۵
- جدول شماره ۱۴- تبیین عوامل متغیر در سیاست خارجی ایران (۱۳۵۷ - ۱۳۳۲) ۷۴

- فصل پنجم: عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴ - ۱۳۵۷)

- جدول شماره ۱۵- آرمان‌های انقلاب اسلامی ۷۸
- جدول شماره ۱۶- تبیین عوامل متغیر در سیاست خارجی ایران (۱۳۸۴ - ۱۳۵۷) ۱۲۵

- نتیجه‌گیری

- جدول شماره ۱۷- مقایسه عوامل متغیر در سیاست خارجی ایران ۱۲۹

تأثیر عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی ایران

بررسی مقایسه‌ای ناهمانندی‌های دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۷)

چکیده

سیاست خارجی نوعی پویا رفتار خارجی دولت‌هاست که بر اثر تعامل میان متغیرهای داخلی و بین‌المللی آنان به وجود می‌آید. بر این اساس سیاست خارجی هر کشور متأثر از عوامل ثابت و متغیر آن و شرایط و مقتضیات نظام بین‌الملل شکل می‌گیرد. کاربست و قابلیت مدل، به ظرفیت و جامعیت آن در دسترسی به نتیجه بستگی دارد که به کمک آن بتوان به شناختی از موضوع یا موضوعات مورد اشاره نائل آمد و همچنین آنگاه باید ابداع، شناخت و تسلط بر مدل را جزئی جدایی‌ناپذیر و عنصر اساسی و شاکله شکل‌دهنده دانست. این در حالی است که بسیاری از پژوهش‌ها در حیطه علوم انسانی بطور عام و رشته علوم سیاسی و روابط بین‌الملل به صورت خاص، تبیین‌های توصیفی صرف صورت پذیرفته است. در این راستا پژوهش حاضر تلاش می‌نماید با رویکردی مدل محور تأثیر عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی ایران را با مقایسه ناهمانندی‌های دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۷) بررسی نماید. فرضیه نگارنده آن است که «به نظر می‌رسد گوناگونی در جهت‌گیری‌ها و نقش‌های موجود در سیاست خارجی ایران در دو دوره پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۷)، برآمده از ناهمانندی‌ها در عرصه عوامل متغیر در سیاست خارجی ایران بوده است». پژوهش حاضر در پنج فصل تنظیم گردیده است. فصل نخست، نگارنده به اصول کلی پژوهش پرداخته است. فصل دوم به تشریح چارچوب تئوریک پژوهش اختصاص داده شده است و الگوی مورد نظر نویسنده را به دست می‌دهد. فصل سوم مروری بر سیاست خارجی ایران از قاجار تا پهلوی دوم ۱۳۳۲ - ۱۳۵۷ را شامل می‌شود؛ فصل سوم و چهارم به عنوان اضلاع اصلی پژوهش به شمار رفته و نگارنده در این بحث به شرح عوامل متغیر در تعیین سیاست خارجی ایران در دو دوره مورد بحث می‌پردازد. فصل پنجم حاصل کوشش نگارنده در پنج فصل گذشته بوده و به نتیجه‌گیری و مقایسه عوامل متغیر در دو دوره پیش‌رو می‌پردازد.

واژگان راه‌نما

سیاست خارجی، سیاست خارجی ایران، عوامل متغیر، تعیین سیاست خارجی، پهلوی دوم، جمهوری اسلامی ایران

فصل اول

کلیات پژوهش

۱. بیان مسأله

در صحنه‌ی سیاست بین‌الملل، رفتارها، جهت‌گیری‌ها و بطور کلی داده‌های سیاست‌خارجی دولت‌ها به‌میزان قابل توجهی تحت تأثیر کیفیت نظام بین‌المللی است. بنابراین، روش‌ها و دیدگاه‌هایی که تنها به برخی از عملکردهای نظام‌سیاسی می‌پردازد نمی‌تواند در همه‌ی موارد پاسخ‌های لازم را در اختیار محققان روابط بین‌الملل قرار دهد. در واقع، الگوی مناسب مطالعه‌ی مسائل روابط بین‌الملل الگویی است که بتواند در سطح وسیع‌تری رفتارهای گوناگون واحدهای سیاسی را مورد تجزیه و تحلیل و ارزیابی قرار دهد. نظام‌های بین‌الملل در طول زمان، به اشکال گوناگون ظاهر شده‌اند. در هر زمان متغیرهایی مورد تأکید بوده است. برای درک دلایل این دگرگونی‌ها، باید شرایط و مقتضیاتی را که یک نظام در آن قادر به ادامه‌ی حیات است و یا می‌تواند از شکلی به شکل دیگر تبدیل شود و در جهت خاصی توسعه و تکامل پیدا کند، بررسی کرد. براساس تجزیه و تحلیل سیستمی، داده‌های سیاست‌خارجی هریک از بازی‌گران سیاسی به‌صورت نهادهای نظام بین‌المللی تلقی شده، از تقابل این نهادهای و کنش و واکنش‌های میان آن‌ها، سیاست بین‌الملل در چهارچوب روابط دوستانه، رقابت‌آمیز یا تعارض‌آمیز تعریف و تبیین می‌شود.

بدین ترتیب هنگامی که نظام دولت‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم، با اجتماعی از بازیگران سر و کار داریم که منافع و سیاست‌های هریک از آن‌ها برکل این اجتماع یا بخشی از آن تأثیر می‌گذارد. برای درک چگونگی و کیفیت چنین نظامی از دولت‌ها، باید شرایط و مقتضیاتی را که منجر به شکل‌گیری آن می‌گردد، مورد بررسی قرار داد. نظام بین‌المللی به مجموعه‌ی رفتار واحدهای سیاسی در محیط بین‌المللی اطلاق می‌شود. علایق و منافع نسبتاً پایدار، دگرگونی تدریجی عناصر تشکیل‌دهنده‌ی قدرت و تحولاتی که در رفتار دیگران به‌وقوع می‌پیوندد، جملگی در شیوه‌ی رفتار واحدهای سیاسی مؤثر است. تمام این بازیگران رسمی «واحدهای-سیاسی» در چهارچوب جامعه‌ای که به نظام دولت‌ها مرسوم است، ایفای نقش می‌کنند. بعضی از دولت‌های قوی قادرند قواعد بازی را به‌سود خود تغییر دهند و روابط آن‌ها نیز از عواملی چون وضعیت مناطق حساس، تعارضات ناشی از کسب منافع یا برعکس، از توافقی‌هایی که برای تحقق اهداف‌شان حاصل می‌شود، تأثیر می‌پذیرد. مجموعه‌ی این رویدادها به‌طور نسبی موقعیت بازیگران را دست‌خوش تغییر و دگرگونی می‌کند و در نتیجه روابط آن‌ها برالگوی جدیدی استوار می‌شود. بدین ترتیب تا زمانی که یکی از بازیگران تحرکی از خود نشان نداده است، نباید انتظار داشت که تغییر محسوسی در فرآیند این بازی مشاهده شود. جهتی را که یک دولت بر می‌گزیند و در آن از خود تحرک نشان می‌دهد و نیز شیوه‌ی نگرش دولت را نسبت به جامعه‌ی بین‌المللی، سیاست‌خارجی می‌گویند. در این بررسی دولت‌ها بازیگران اصلی سیاست بین‌المللی تلقی می‌شوند و بر این اساس، جهت‌گیری‌ها، اهداف و منافع آن‌ها در چهارچوب سیاست‌خارجی مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

باتوجه به نکات مزبور، به برداشت‌های گوناگونی از مطالعه‌ی سیاست‌خارجی برمی‌خوریم. براساس برداشت نخست، سیاست‌گذاری خارجی دولت‌ها بر مبنای هنجارها، ارزش‌ها و سلیقه‌های سیاست‌گذاران صورت می‌گیرد. این وضع ممکن است در شرایط و مقتضیات متفاوت دست‌خوش دگرگونی شود و در نتیجه، سیاست‌خارجی داده‌های متفاوتی به‌دست دهد. در این موارد، سیاست‌خارجی و روابط دولت‌ها از دیدگاه روانی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و رفتار سیاست‌خارجی برحسب انگیزه‌ها و ایدئولوژی رهبران یا حکومت‌ها ارزیابی می‌شود. براساس این شیوه‌ی نگرش به سیاست‌خارجی، عوامل ثابت تغییرناپذیر در سیاست‌گذاری خارجی وجود ندارد و به قدرت‌رسیدن رهبران و احزاب جدید می‌تواند موجد دگرگونی‌های عمده‌ای در داده‌های سیاست‌خارجی در چهارچوب هدف‌ها، منافع و استراتژی‌ها شود.

دربرداشت دوم از سیاست‌خارجی، برعوامل متعددی چون سنت‌های تاریخی، موقعیت جغرافیایی، منافع، هدف‌ها و نیازهای امنیتی دولت‌ها تأکید می‌شود. این شیوه‌ی نظرکردن به سیاست‌خارجی از آنجا ناشی می‌شود که برداشت نخست به واسطه‌ی وجود یک سلسله تناقضات داخلی مانع از آن می‌شود تا تداوم هدف‌های کوتاه مدت و بلندمدت سیاست دولت‌ها مورد ارزیابی دقیق قرار گیرد.

دیدگاه سوم در سیاست‌خارجی، ترکیبی از دو برداشت قبلی است؛ بدین معنی که محقق سیاست بین‌الملل باید از یک سو برخی از عوامل تغییرپذیر چون حدود کودتا، انقلاب، روی کار آمدن احزاب و نخبگان جدید و نیز دگرگونی در شکل و کیفیت اتحادها و عناصر تشکیل‌دهنده قدرت ملی را مورد توجه قرار دهد و از سوی دیگر یک سلسله عوامل پایدار چون وضعیت جغرافیایی و موقعیت ژئوپلیتیک واحد سیاسی را در نظر بگیرد.

در هر صورت در روند سیاست‌گذاری خارجی، پاره‌ای از عوامل تعیین‌کننده‌ی جهت‌گیری‌های دولت‌ها کم‌تر دست‌خوش تغییر می‌شوند، درحالی‌که بعضی از این عوامل به‌مرور دچار دگرگونی اساسی شده، تا آنجاکه ممکن است تعاریفی نو از امنیت ملی، منافع و هدف‌ها، استراتژی‌ها و به‌طور کلی سیاست‌خارجی ارائه شود. مروری بر تاریخچه‌ی مطالعات سیاست‌خارجی حاکی از آن است که می‌توان نظریه‌های سیاست‌خارجی را در درون سه رهیافت روش‌شناسانه کلان، خرد و مختلط «میان برد» تقسیم کرد:

یک. رهیافت کلان: این رهیافت به کل نظام بین‌الملل اشاره دارد. نویسندگانی که در این سطح تحلیل قلم می‌زنند، برمفاهیم، مفروض‌ها و قضایای تجربیدی توجه دارند و برتأثیر ساختار نظام بین‌الملل بر سیاست‌خارجی کشورها تأکید می‌کنند. دو. رهیافت خرد: نویسندگان این رهیافت برتأثیر ساختار داخلی کشورها بر رفتار خارجی آنها تأکید می‌کنند. به اعتقاد آنها وجود تفاوت در رفتار کشورها حاکی از اهمیت ساختار داخلی است. از این منظر، عملکرد و رفتار خارجی کشورها از یک طرف، تابع مقتضیات داخلی و محیط استقرار هر واحد خاص جغرافیایی است، از طرف دیگر، تحت تأثیر شخصیت تصمیم‌گیرندگان، محیط اجتماعی و چانه-

زنی‌های دیوان‌سالارانه و سازمانی در سطح داخلی جامعه است. سه. رهیافت مختلط یا میانبرد (ترکیب دو سطح تحلیل): نویسندگان این رهیافت در پی استفاده از هر دو سطح تحلیل خرد و کلان برای تجزیه و تحلیل سیاست‌خارجی هستند.

بنابراین با توجه به مطالب فوق سیاست و روابط‌خارجی در دوران سلطنت محمد رضا شاه باید با توجه به سنخ و ماهیت تکاثرطلبانه و نفوذی نظام بین‌الملل در سال‌های پس از جنگ مورد بررسی قرار گیرد، چرا که ایران در عصر رقابت دو ابر قدرت استراتژیک جایگاه ویژه‌ای به دست آورده بود و کشورهای غربی در محاسبات خود به ایران نقش فعالی برای مقابله و مهار کمونیسم در حاشیه جنوبی شوروی داده بودند. چنین نقشی با دیدگاه شاه هم‌سویی کامل داشت؛ بنابراین همراهی استراتژیک شاه با سیاست‌های منطقه‌ای و جهانی ایالات متحده آمریکا عامل عمده‌ای در تبیین سیاست‌خارجی مخصوصاً در ۱۵ سال آخر سلطنت وی است.

جمهوری اسلامی در سیاست‌خارجی خود دارای نظام ارزشی برگرفته از دستور و مبانی اسلام است. اهمیت ارزش‌ها در این است که می‌تواند مبنای بسیاری از رفتارها و ایستارها در سیاست‌خارجی گردد و دلایل و توجیه بسیاری از اهداف و کنش‌ها را در اختیار سیاست‌گذاران قرار دهد. وقتی تعداد زیادی از ارزش‌ها در یک شبکه روابط «علی» و مرتبط با هم قرار می‌گیرند، در واقع یک نوع ارتباط، پیوستگی و تقدم و تأخر را نشان می‌دهند که در آن صورت صحبت از نظام ارزشی می‌شود. نظام ارزشی موجود در سیاست‌خارجی ایران مبنای رفتارهای سیاست‌خارجی آن است. این نظام ارزشی در برخی موارد با قواعد و هنجارهای بین‌المللی سازگاری و همگرایی دارد و در بعضی از زمینه‌ها با آن‌ها تعارض پیدا می‌کند. اگر مهم‌ترین خصلت سیاست‌خارجی ایران را در اسلامیت و انقلابیت بدانیم، ایران اسلامی در سیاست‌خارجی خود، رسالت، تعهد و نقش خاصی قائل است که آن‌را در چالش با ساختار نظام بین‌الملل قرار می‌دهد. در واقع جمهوری اسلامی تلاش کرده تا از طریق طرح ارزش‌هایی همانند استقلال، آزادی، هم‌بستگی میان مستضعفان و مبارزه با قدرت‌طلبی و امپریالیزم، افکار عمومی ملل محروم و مستضعف جهان را تحت تأثیر قرار داده و عمدتاً از طریق صدور انقلاب، تبلیغات و سرمشق قرار گرفتن برای ملل محروم، این ارزش‌ها را به هنجار تبدیل سازد. در واقع سیاست‌خارجی دولت‌ها تحت تأثیر متغیرهای متعددی شکل می‌گیرد و واحدهای سیاسی، با توجه به اهداف و منافع تعیین شده، جهت‌گیری‌ها و استراتژی‌های گوناگونی را برمی‌گزینند؛ و با دگرگون شدن شرایط و مقتضیات داخلی و بین‌المللی ممکن است طبقه‌بندی جدیدی از اهداف و منافع ملی و استراتژی‌ها ارائه شود. گاه باید در یک زمان عوامل و معیارهای مختلفی را برای تشریح رفتار دولت‌ها در نظر گرفت و در موارد دیگر باید یک عامل را به عنوان متغیر محوری و سایر معیارها را به صورت عناصر فرعی مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. در صحنه‌ی سیاست بین‌الملل، رفتارها، جهت‌گیری‌ها و به‌طور کلی داده‌های سیاست‌خارجی دولت‌ها به میزان قابل توجهی تحت تأثیر عوامل

مختلف است. بنابراین، دولت‌ها در طول زمان، تحت تأثیر متغیرهای گوناگون به تصمیم‌گیری می‌پردازند. عوامل ثابت و متغیر در تعیین سیاست خارجی عبارتند از: الف) ثابت: موقعیت جغرافیایی، فضا، وسعت خاک، هندسه زمین، شکل کشور؛ ب) متغیر: ویژگی‌های محیط نظام بین‌المللی، نظریه حکومتی در زمام‌داری کشورها، تجدید نظر طلب یا طرف‌دار حفظ وضع موجود بودن، نوع رابطه با قدرت‌های بزرگ، جهت‌گیری‌ها، ایدئولوژی و نقش‌ها. جهت‌گیری عدم تعهد در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، واکنشی به «ائتلاف رژیم پیشین» با کشورهای غربی و ایالات متحده آمریکا بود. در سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۳۲ شاهد ائتلاف امنیتی ایران با آمریکا، اسرائیل و برخی از کشورهای اروپایی در راستای مقابله با اتحاد شوروی و کمونیسم جهانی بوده‌ایم. در این دوران، جلوه‌هایی از ساختار دست‌نشاندهی در سیاست خارجی ایران ایجاد شد. تحلیل‌گرانی مانند گازیوروسکی در مطالعات خود به این جمع‌بندی رسیده‌اند که ایران در دوران رژیم شاه به عنوان یکی از کارگزاران سیاست-خارجی و امنیتی آمریکا در خاورمیانه و خلیج فارس ایفای نقش کرده است. زمانی که انقلاب ایران به پیروزی رسید، بسیاری از رهیافت‌های ائتلاف‌گرای ایران با کشورهای غربی و آمریکا مورد انتقاد قرار گرفت. رویکرد ایدئولوژیک و راهبردی سیاست خارجی ایران، جلوه‌هایی از تعارض‌گرایی با کشورهای مداخله‌گرا را در دستور کار قرار داد. این امر را می‌توان واکنشی نسبت به مداخله‌های مستقیم و سیاست کنترل امنیتی قدرت‌های بزرگ تلقی نمود. طبیعی است که در چنین شرایطی، سیاست خارجی عدم تعهد منتقدانه به اقدام‌هایی مبادرت می‌ورزد که با الگوهای پیشین در فرآیند سیاست خارجی ایران متفاوت بوده است.

۲. ضرورت و اهمیت انجام پژوهش

انتخاب این موضوع برای تحقیق مجموعه‌ای از علت‌های مختلف را در بر می‌گیرد؛ از جمله آن‌ها عدم وجود پژوهش مقایسه‌ای در زمینه سیاست خارجی در ایران، انجام پژوهش‌های تاریخی و تطبیقی در زمینه سیاست خارجی در تاریخ ایران معاصر، لزوم درک تئوریک در تاریخ سیاست خارجی ایران از طریق کاربست مفاهیم نظری و شناخت ماهیت و رفتارهای موجود در تاریخ سیاست خارجی ایران می‌باشد.

۳. سؤال اصلی پژوهش

در این پایان‌نامه به صورت تاریخی و مقایسه‌ای، عوامل متغیر در سیاست خارجی ایران را در دو دوره پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی (۱۳۸۴-۱۳۵۷) مورد بررسی قرار می‌گیرد. بنابراین با توجه به مطالب فوق سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت است از: *ناهمانندی در عملکرد سیاست خارجی ایران در دوران دوگانه پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۷) متأثر از چه عواملی بوده است؟*

۴. فرضیه پژوهش

به نظر می‌رسد گوناگونی در جهت‌گیری‌ها و نقش‌های موجود در سیاست‌خارجی ایران در دو دوره پهلوی دوم (۱۳۳۲-۱۳۵۷) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷-۱۳۸۴)، برآمده از ناهمانندی‌ها در عرصه عوامل متغیر در سیاست‌خارجی ایران بوده است.

۵. اهداف اصلی پژوهش

هدف اصلی تحقیق فراهم کردن بسترها و زمینه‌های شناخت علمی و کافی نسبت به شناخت عوامل متغیر در تصمیم‌گیری در سیاست‌خارجی ایران است، بنابراین در این پایان‌نامه قصد دارم به صورت تاریخی و مقایسه‌ای، عوامل متغیر در سیاست‌خارجی ایران را در دو دوره پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰) و جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷-۱۳۸۴) بررسی نمایم.

۶. پیشینه پژوهش

رحیمی (۱۳۷۶)؛ طباطبائی شفیعی (۱۳۶۲)؛ نوروزی (۱۳۸۲)؛ رضایی (۱۳۷۶)؛ اطاعت (۱۳۷۳)؛ ببری گنبد (۱۳۸۶)؛ تاجیک (۱۳۸۳)؛ یعقوبی (۱۳۸۷)؛ حاجی‌یوسفی (۱۳۸۴)؛ رنجبر، (۱۳۸۳)؛ معبادی (۱۳۸۵)؛ صدقی، (۱۳۸۶)؛ بخشایشی اردستانی (۱۳۸۶)؛ مجرد، (۱۳۸۶)؛ تاجیک (۱۳۸۲)؛ مهدوی، (۱۳۷۷)؛ مهدوی (۱۳۸۵)؛ مهدوی (۱۳۵۵)؛ ملک محمدی (۱۳۸۵)؛ رضانی (۱۳۸۸)؛ رضانی (۱۳۸۰)؛ سریع‌القلم (۱۳۸۸)؛ سریع‌القلم (۱۳۷۹)؛ ازغندی (۱۳۸۴)؛ فولر (۱۳۸۹)؛ گازیوروسکی (۱۳۷۱)؛ در آثار خود، به بررسی ویژگی‌های سیاست خارجی ایران پرداخته‌اند. اما، در بررسی متون موجود از جمله «پایان‌نامه‌ها و کتب منتشر شده» هیچ‌یک به بررسی تأثیر عوامل متغیر در تعیین سیاست‌خارجی ایران در دو دوره مورد مطالعه نپرداخته‌اند؛ در این پژوهش قصد داریم با استفاده از روش مقایسه‌ای به بررسی دو دوره از سیاست‌خارجی یک کشور در بستر زمانی بپردازیم که یک دوره آن نظام سیاسی گذشته تاریخ ایران را شامل می‌شود که در این زمینه مطالعات پژوهشگران بیش‌تر حول روندهای سیاست‌خارجی ایران را شامل می‌شود و سعی نشده است که بررسی و واکاوی عوامل دخیل در شکل‌گیری یک برونداد خارجی «سیاست‌خارجی» پرداخته شود. لذا از این جهت سعی خواهیم نمود که با شناخت عوامل مؤثر در شکل‌گیری سیاست‌خارجی نقش عوامل دخیل در سیاست‌خارجی ایران را مورد توجه قرار دهیم. نکته‌ی دیگر مربوط به دوره‌ی دوم زمانی پژوهش حاضر است که در مقایسه با دوره‌ی گذشته که کم‌تر به آن پرداخته شده است و به نوعی با فقر منابع در آن روبه‌رو هستیم، بسیار مورد توجه قرار گرفته و پژوهش‌های بسیاری در زمینه سیاست‌خارجی جمهوری اسلامی صورت گرفته است ولی جای تأمل باقیست که چرا هم‌چنان تک بعدی و یک جانبه به مطالعه‌ی سیاست‌خارجی جمهوری اسلامی پرداخته شده است؛ حال آنکه به نظر می‌رسد مطالعه‌ی مقایسه‌ای در زمینه‌ی سیاست‌خارجی یک کشور بهتر می‌تواند عوامل دخیل در شکل‌گیری و

جهت‌گیری و کنش و واکنش‌های سیاست‌خارجی را مورد بررسی قرار داد. و از آنجایی که موضوع پژوهش حاضر در زمینه نگاه یک‌جانبه به بررسی سیاست‌خارجی را شامل نمی‌شود این مورد پژوهی می‌تواند مورد مطالعه دیگر پژوهشگران قرار گیرد. مطلب دیگری که باید بیان کرد، ذکر این مطلب است که در پایان‌نامه‌هایی که مورد بررسی قرار گرفته‌اند آثاری درحوزه‌ی این پژوهش یا موضوعی نزدیک به پژوهش پیشرو مشاهده نشده است، بنابراین از این جهت پژوهش حاضر کاری متفاوت و جدید در زمینه‌ی بررسی سیاست‌خارجی ایران می‌باشد. لذا در این پژوهش کوشش خواهیم کرد با بررسی مقایسه‌ای تأثیر عوامل متغیر در تعیین سیاست‌خارجی ایران در طی دو دوره‌ی زمانی پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی (۱۳۸۴-۱۳۵۷) نگاهی موشکافانه‌تر در زمینه اظهارنظر در-زمینه سیاست‌خارجی ایران و شناخت ابعاد مختلف در تصمیم‌گیری را بدست داد.

بنابراین پژوهش حاضر کاری مقایسه‌ای - تاریخی در زمینه‌ی ماهیت و رفتار سیاست‌خارجی با تأکید بر تأثیر نقش عوامل متغیر در تعیین سیاست‌خارجی ایران می‌باشد و با توجه به این‌که در مطالعات خود پژوهشی مقایسه‌ای در این حیطه مورد بررسی قرار نگرفته است، سعی‌مان بر آن است که به بررسی مقایسه‌ای ناهم‌اندی‌های دوران پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۳۲) و جمهوری اسلامی (۱۳۸۴-۱۳۵۷) بپردازیم.

۷. روش و ابزار گردآوری داده‌ها

کتابخانه‌ای

۸. شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها

تاریخی - مقایسه‌ای

۹. واژگان راه‌نما

سیاست‌خارجی، سیاست‌خارجی ایران، عوامل متغیر، تعیین سیاست‌خارجی، پهلوی دوم، جمهوری اسلامی ایران

۱۰. واژگان راه‌نما به انگلیسی

Foreign Policy, Iran's Foreign Policy, Variable, Determine Of the Foreign Policy, Pahlavi II, Islamic Republic of Iran

۱۱. نوع تحقیق براساس هدف

بنیادی

۱۲. نوع تحقیق بر اساس ماهیت و روش

موردی، پس رویدادی

فصل دوم

معنا و مفهوم سیاست خارجی

درآمد

سیاست خارجی یکی از مهم‌ترین موضوعات و مسائل روابط بین‌الملل به‌شمار می‌رود زیرا به بقا و حیات کشورها و ملت‌ها مربوط است. لذا تلاش برای شناخت و فهم دقیق و صحیح رفتار خارجی دولت - ملت‌ها یکی از دلمشغولی‌های فکری و ذهنی محافل علمی و دانشگاهی است. بخشی از این تفکر در زمینه تبیین نظری سیاست خارجی می‌باشد. با این وجود، هنوز نظریه‌های عام و جهان‌شمولی در سیاست خارجی که مورد اتفاق باشد، ارائه نشده است. برخی نظریه‌پردازان، سعی وافری داشته‌اند تا بر مبنای مکاتب فکری و نظریه‌های روابط بین‌الملل، نظریه عمومی و فراگیری در سیاست خارجی عرضه دارند؛ اما همواره در مورد امکان پردازش نظریه سیاست خارجی بر پایه پارادایم‌ها و نظریه‌های روابط بین‌الملل شک و تردید وجود داشته است (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۷: ۱۲۷).

درواقع تنظیم و تدوین سیاست خارجی از جمله مسئولیت‌های یک دولت است که در ضمن، یکی از مناقشه‌انگیزترین حوزه‌های سیاست‌گذاری نیز می‌باشد. سیاست خارجی همه کشورها با محیط در تعامل است. اهداف، توانایی‌ها، استراتژی‌ها، ابزارها، فنون، تاکتیک‌ها، سبک و دستگاه سیاست خارجی، همچنین تصمیمات و اقدامات و بی‌آمدهای سیاست خارجی همگی در این تعامل نقش دارند. به عبارتی دیگر سیاست خارجی را می‌توان نوعی پویش رفتار خارجی هر واحد سیاسی دانست که حاصل تعامل میان متغیرهای داخلی و بین‌المللی می‌باشد (دبیرزاده، ۱۳۸۲: ۲۳۹).

باتوجه به گستردگی موضوع سیاست خارجی و دور شدن تدریجی متون روابط بین‌الملل از تکیه بر دولت، آنقدر هم جای تعجب ندارد که پس از شروع تحلیل سیاست خارجی با کتاب شکل‌گیری سیاست خارجی نوشته جوزف فرانکل در سال ۱۹۶۳، کتاب‌های عمومی معدودی درباره سیاست خارجی نوشته شده است. آثار جالب توجه چندی نوشته شده است (بویژه آثار جانسون در آمریکا و آثار کلارک و وایت در انگلیس)، ولی کسانی که سیاست خارجی را به تفصیل بررسی کرده‌اند، به مطالعه یک کشور پرداخته یا بریک نظریه میان‌برد خاص تکیه کرده‌اند. در حدود سی سال اخیر، آثار موشکافانه و مفصل زیادی از هر یک از این دو نوشته شده است. جدای از آنهایی که تاکنون نام برده‌ایم، پژوهشگران بسیاری به درک و شناخت ما از سیاست خارجی، چه در موارد خاص و چه به شکلی کلی‌تر، کمک کرده‌اند. آنها نیز خود از آثار دانشمندان بزرگ سایر رشته‌های علوم اجتماعی مانند کنث بولدینگ یا هربرت سایمون بهره برده‌اند (هیل، ۱۳۸۷: ۱۵ و ۱۶).

علاوه بر جوزف فرانکل، دو شخصیت دیگر هم سهمی اساسی در تحلیل سیاست خارجی داشته‌اند. در آثار استنلی هوفمان و آرنولد لفرز، تحلیل موشکافانه با نوعی توجه انسانی به پیامدهای غالباً فاجعه‌آمیز سیاست خارجی تلفیق شده است. این دو طبعاً بوجود نوعی پیوند ذاتی بین بحث‌های مربوط به قدرت، فرآیند و ارزش باور دارند و تکیه بیش از حد روی تفکیک واقعیت و ارزش نکرده‌اند، در عین حال کاملاً زبانی بیطرفانه بکار می‌-